

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti¹

"...bu gibilerin [katillerin – T.A.] devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cîli ta'kîbât karârı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."²

1915 Ermeni sürgün ve öldürülmeleri etrafında yapılan tartışmaların merkezinde duran ana soru şöyle formüle edilebilir: İstanbul Hükümeti veya daha doğru deyişle İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilerin imhasını hedefleyen bir politika izledi mi? Bir başka ifadeyle, Ermenilere yönelik, işlendiği artık herkesçe kabul edilen cinayetler, doğrudan İttihat ve Terakki Partisi tarafından mı örgütlendi? İttihat ve Terakki cinayetleri doğrudan örgütleyen değilse bile cinayetlerin işlenmesine karşı herhangi bir önleyici tedbir aldı mı?³ Bu makale, bu sorulara Ermeni entelektüeli Doktor Rupen Sevag Çilingiryan'ın öl-

- 1 Bu makalenin yazılabilmesi için elinde bulunan Dr. Çilingiryan'a ait tüm bilgi ve belgeleri benimle paylaşan sayın Hovhannes Çilingiryan'a teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dahiliye Nazırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli, Ankara Vilâyetine şifre telgraf.
- 3 İttihat ve Terakki Partisi'nin, Ermenilere yönelik sistemli bir imha politikası izlediği, sadece Osmanlı belgelerine bakılarak dahi gösterilebilir. Bu konuda bkz. Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

dürülmesi örneğinden kalkarak, mikro düzeyde bir cevap aramaya çalışacaktır.

Makalenin ana tezi şu olacaktır: Dr. Rupen Çilingiryan olayı bize göstermektedir ki, İttihat ve Terakki yönetimi sadece cina-yetleri örgütlemek ve bilmekle kalmıyor, aksine iyi niyetli yerel yöneticilerin girişimleriyle kimi katillerin yakalandıkları ve yargılandıkları ender bazı durumlarda müdahale ederek katillerin serbest bırakılmasını sağlıyordu.

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan 24 Nisan 1915'te başlayan Ermeni entelektüellerine yönelik tutuklamaların bir parçası olarak, 22 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklanmış ve akabinde Çankırı'ya, gözaltında bulunan diğer entelektüellerin yanına sürülmüştü. 26 Ağustos 1915'te Çankırı'dan, Ankara üzeri Ayaş'a götürülmek üzere yola çıkarılmış ve yolda "Vahan Kehyayan ve Artin Boğosyan ve Taniyel Çıbukyaryan ve Onnik Mağazacıyan" adlı arkadaşları ile birlikte "Kengiri'nin [Çankırı'nın] Kalecik'e karib [yakın] olan hududu dâhilinde Kayalıdere mevkiinde"⁴ işkence edilerek öldürülmüştü.

Kısa hayat hikâyesi ve tutuklanması

Şair ve doktor Rupen Sevag Çilingiryan 1885 yılında Silivri'de doğdu. Eğitimine Silivri'deki Azkanazyan İlkokulu'nda başladı, ortaokula Bahçecik (Ermenice: Bardizag) Amerikan Koleji'nde devam etti ve 1905 yılında İstanbul Berberian Okulu'ndan mezun oldu. Daha sonra tıp eğitimi için Lozan'a gitti. 1908 Devrimi sırasında yaz tatili için İstanbul'da bulunan Rupen Sevag, bir grup arkadaşıyla birlikte, çok kısa ömürlü, *Surhantag* (Ath Haberci) gazetesini çıkardı. Eğitimi için tekrar Lozan'a döndü, bu yıllarda sanat ve edebiyata yönelmeye başladı. Yazdığı düz yazı ve şiirler İstanbul Ermeni basımında boy göstermeye başladı.

4 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 26/20, Ankara Vali Vekili'nden, "Kengiri'dan Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden bazıları katli ve cerh maddesinden dolayı maznûn-ı aleyhim olanlar hakkında, Dâhiliye Nezâret-i Celilesine Mahremâne" 24 Kanun-ı sâni 331 [6 Şubat 1916] tarihli yazı.

1909 Adana katliamından çok etkilendi ve 1910'da, *Garmir Kirk* (Kırmızı Kitap) adlı ilk eserini yayımladı. Bu kitapta yer alan, "Verçin Hayerı" (Son Ermeniler) adlı uzun şiirinde, birkaç yıl sonra vuku bulacak 1915 felaketini sanki bir münecim gibi öngördüğü söylenir. "Lemani Lici" (Leman Gölü) en ünlü şiiridir. Kısa yazıları, Taşnak örgütünün resmî yayın organı *Azadamard* (Özgürlük Savaşı) dergisinde, 1913-14 yıllarında "Pijışgin kirken pırtısvadz eçer" (Bir Doktorun Kitabından Koparılmış Sayfalar) başlığı ile tefrika edilmiştir.

Rupen, İstanbul Ermeni entelektüel dünyasının bir parçasıdır ve dönemin tüm diğer entelektüelleri ile yakın arkadaşlığı vardır. 1911'de Lozan Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1914 yılına kadar orada kalır ve doktor olarak çalışır. Bu arada 1910 yılında Helene Apell ile evlenir, Mayıs 1914'te Alman eşi ve oğlu Levon ile birlikte İstanbul'a döner. Savaşın çıkmasıyla birlikte askere alınır, Çanakkale ve İstanbul'da askerî doktor olarak çalışmaya başlar.⁵ 22 Haziran 1915 tarihinde gözaltına alınır.⁶ Altı günlük bir yolculuktan sonra, 30 Haziran 1915'te Çankırı'ya ulaşır.⁷ Dr. Rupen Sevag'a ne tutuklandığı sırada ne de sürgün yerinde herhangi bir suçlamada bulunulmuş, hakkında herhangi bir soruşturma da açılmamıştır. Ailesinin verdiği bilgiye göre, tutuklanma sırasında evi de aranmamıştır.⁸

5 Hayatı hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçmeler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 348; Raffi Kantian, "Der Dieter und Seine Frau, Rupen Sevag und Helene Apell - Ein armenisch-deutsches Paar in den Zeiten des Genozids", *ADK Armenisch-Deutsche Korrespondenz*, 139 (2008, 1), s. 46-48; Teotig, *Huşartsan, 11 Nisan Anıtı*, Arzuman Matbaası, İstanbul, 1919; Hovhannes Çilinkiryan, *Türklerin Sözde Bilmedikleri Gerçekler*, Erivan, 2005, s. 50.

6 Tutuklanmasının bu kadar gecikmesinden üzüldüğü ve arkadaşlarına "bize ayıp değil mi ki biz buradayız", dediği aktarılır. Hovhannes Çilinkiryan, *Nairi*, 11 Şubat 2003 [Beyrut'ta yayımlanan Ermenice günlük gazete].

7 Bu tarih, karısına Çankırı'dan yazdığı ilk mektubun tarihidir. Mektupta şunları yazmaktadır: "Bu salı günü Kengiri'ye [Çankırı'ya] vasil oldum. Altı gün yolculuk yaptıktan sonra rahatım. Doktor Dinanyan ile bir hanede bulunuyorum. Önünde bahçesi ve ormanı vardır. Benim için merak etmeyiniz. İnşallah az vakitte adalet meydana çıkıp birbirimize kavuşacağız.... çocukların gözlelerinden öperim." Dr. Rupen Sevag toplam 8 adet mektup yazmıştır.

8 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97 Franz Apell-Dörr an das Auswärtige Amt Lausanne, den 9. September 1915. Dr. Rupen Sevag Çilingiryan konusunda mevcut olan

Dr. Rupen'in Çankırı'ya sürülmesinden hemen sonra Helene, İsviçre'de yaşayan anne ve babası ile temasa geçer ve annesini İstanbul'a çağırır. Dr. Rupen'in, 23 Haziran ve 30 Haziran 1915 tarihli mektuplarından ve Helene'nin babası Franz Apell-Dörr'e ait, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne 26 Ağustos 1915'te gönderilen bir mektuptan anne Marie Apell'in 26 Haziran'dan beri İstanbul'da olduğunu anlıyoruz.⁹ Aile, Dr. Rupen Sevag'ın tutuklanmasının hemen ardından Alman Konsolosluğu ve Büyükelçiliği ile ilişkiye geçmiş, Alman Büyükelçiliği görevlisi Mordtmann ve von der Goltz Paşa ile konuyu görüşmüşlerdir. Von der Goltz Paşa konuyla doğrudan ilgilenmiştir.¹⁰

Marie Appel'in aktardığına göre Goltz Paşa, Osmanlı yetkililerinden Dr. Rupen Sevag'ın savaş boyunca Almanya'yı terk etmeyeceği konusunda bir garanti verilmesi durumunda Almanya'ya gönderilebileceği sözünü almıştır. 26 Temmuz 1915 tarihinde, İstanbul Büyükelçiliği'ne bir mektup yazan Lozan Almanya Konsolosu Filsinger, Rupen'in kayınpederi Bay Apell'i, "uzun zamandan beri çok saygıdeğer ve yurtsever bir insan" olarak tanıdığını ve onun "1870/71 savaşı gazilerinden" olduğunu söyleyerek, aileye, damatlarını kurtarabilmeleri için İstanbul'da gerekli her türlü yardımın yapılmasını rica eder. Mektupta, Rupen'in Almanya'ya gelmesini sağlamak konusunda da ailenin gerekli garantiyi verebileceği söylenmektedir.¹¹

Lozan Konsolosu'nun mektubunda, Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann'a ait bir not da vardır. Mordtmann nota, kendisinin İstanbul Polis Şefi Bedri Bey ile görüştüğünü aktarmaktadır. Bedri Bey bu görüşmede, Dr. Rupen Sevag Çilingiryan'ın bir garanti karşılığında Almanya'ya gönderilebi-

Alman belgeleri www.armenocide.net adresinde mevcuttur. Bu belgeleri bir araya toplayan değerli dostum Wolfgang Gust'a bu vesile ile teşekkür etmek isterim.

9 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Franz Apell-Dörr'den Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 26 Ağustos 1915 tarihli mektup.

10 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Lozan Konsolosu Filsinger'den İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne 26 Temmuz 1915 tarihli rapor. Ailenin İstanbul'da yaptığı girişimler hakkındaki bilgiler, bu rapora eklenen ve anne Marie Appel'e ait 9 Temmuz 1915 tarihli bir mektupta yer almaktadır.

11 *A.g.e.*

leceği konusunda von der Goltz Paşa'ya herhangi bir söz vermediğini söylemiştir. Bu görüşmeye dayanarak Mordtmann, "bir garanti karşılığı Almanya'ya gönderilme" alternatifinin söz konusu olmadığını bildirmektedir. Bedri Bey'e göre yapılabilecek tek şey Dr. Rupen Sevag'ın Ankara'ya gönderilmesi ve oraya yerleşmesinin sağlanmasıdır. Mordtmann bunun dışında yapılacak bir şey olmadığı kanaatindedir.¹²

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın yurtdışına çıkışı-na niçin izin verilmediğini de anlamak mümkündür. Buna göre, Osmanlı yetkilileri "onu kitleleri etkileme yeteneğine sahip bir entelektüel" saymakta ve bundan dolayı korkmaktadırlar. Bu bilgi doğrudan Alman Büyükelçisi tarafından Almanya Başbakanı'na bildirilmektedir.¹³

Alman belgelerinden anlaşılacağı üzere Dr. Rupen Sevag Çilingiryan konusu, Temmuz başı itibarıyla Osmanlı Hükümeti ile Almanya arasında görüşülmektedir ve Almanya Başbakanı dahil, üst düzey Alman yetkilileri konuyla ilgili bilgilendirilmektedirler. Hem Büyükelçilik hem de ailesi Dr. Rupen Sevag'ın serbest bırakılması konusunda çeşitli girişimlerde bulunmaktadır.¹⁴

Öldürülmesi ve ailesinin girişimleri

19 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Kastamonu vilâyetinden Çankırı'da bulunan tutuklular ve durumları hakkında ayrıntılı bir defter ister. Valilik 31 Ağustos 1915 tarihinde istenen defteri yollar ve tutukluların isim listelerine ilave olarak her biri hakkında ne tür işlemin yapılmakta olduğu konu-

12 A.g.e.

13 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihli rapor.

14 Bayan Helene Çilingiryan'ın 15 Ağustos 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'ne verdiği dilekçe bu girişimlere bir örnek olarak verilebilir. Helene Çilingiryan bu dilekçesinde kocasının "Altıncı Kolordu Kumandanı Hilmi Paşa'nın hususi tabibi" olduğunu hatırlatmakta, kocasının tekrar İstanbul'a getirilmesini ve mesleğine devam etmesine müsaade edilmesini rica etmektedir. BOA/DH.EUM. 3. Şube, 28/19, Helene Çilingiryan'dan Harbiye Nezareti Celilesi'ne 2 Ağustos [1]331 [15 Ağustos 1915] tarihli dilekçe.

sunda bilgi verir. Defter, Çankırı Mutasarrıflığı tarafından hazırlanmıştır ve 24 Ağustos 1915 tarihini taşımaktadır. Buna göre, "Rupen Çilingiryan, Vahan Kehyayan (...?), Onnik Mağazacıyan, Daniel Çıbukyan, Artin Boğosyan: 22 Temmuz 1331 [4 Ağustos 1915] tarih ve 29 umum numaralı dâhiliye nezaret-i celilesinin evamir-i alileri [yüksek emirleri] mucibince [gereği] aff-ı umumi meyanında [genel af çerçevesinde] Ankara tarihiyle [yoluyla] mahfuzen [resmî kuvvetlerin muhafazası altında] Ayaş'a gidecektir."¹⁵ Görüldüğü gibi resmî yazışmada, Dr. Rupen ve arkadaşlarının affa uğradıkları ve Ankara üzerinden Ayaş'a gidecekleri bildirilmektedir. Eğer karısı Helene Çilingiryan'ın girişimleri olmasaydı, muhtemelen Dr. Rupen hakkında elimizdeki tek resmî belge bu olacaktı.

Dr. Rupen ve arkadaşları, Çankırı Mutasarrıflığı'nın hazırladığı belgeden iki gün sonra [26 Ağustos 1915] ve Kastamonu Valisi'nin söz konusu raporu İstanbul'a yollamasından beş gün önce yola çıkartılmış ve öldürülmüşlerdir. Dr. Rupen Sevag yola çıkmadan bir gün önce, 25 Ağustos 1915'te karısına çektiği son telgrafta, "Varujan ile Ayaş'a gidiyoruz, mektuplarınızı oraya gönderiniz" demektedir. Karısı Helene, 26 Ağustos tarihinde bu telgrafa bir cevabi telgraf yollamış ama bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Alman Büyükelçiliği ile irtibata geçmiş, Büyükelçilik 27 Ağustos 1915 tarihinde Hükümet nezdinde girişimde bulunmuştur. Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann'ın aktardığına göre bu girişimin bir sonucu olarak Hükümet, Çankırı'ya, Çilingiryan'ın orada bırakılması için telgraf çekmiştir.¹⁶

Mordtmann'ın sözünü ettiği telgraf Osmanlı arşivinde mevcuttur. Talat'ın, Dr. Rupen Sevag'ın öldürülmesinden iki gün

15 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 10/73 20 L 1333, Kastamonu Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne 18 Ağustos 1331 [31 Ağustos 1915] tarihli telgraf.

16 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles'den, İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 17 Eylül 1915'te yollanan rapora Mordtmann tarafından eklenen not. Yine notlardan öğreniyoruz ki, İstanbul'dan 21 Ağustos'ta yollanan bir mektup, Çankırı'da 26 Ağustos tarihinde "adres bırakmadan gitti" notu ile damgalanmış ve geri gönderilmiştir. Bu mektup 2 Eylül'de İstanbul'a ulaşmıştır.

sonra, Çankırı Mutasarrıflığı'na çektiği 28 Ağustos 1915 tarihli bu telgrafta, "Kengiri'da [Çankırı] bulunan Doktor Rupen Çilingiryan'ın orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi 12 Ağustos 331 telgrafname ile Kastamonu vilâyetine tebliğ olunmuştu. Bu kere Ayaş'a sevk olunmak üzere olduğu haber alınıyor. Merhumun [adı geçenin] esbâb-ı sevkinin [sevk nedeninin] inbası [bildirilmesi] ve ber-mucib-i iş'âr [ilgili yazının gereği olarak] orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi suret-i katiyede [kesin surette] ihtar olunur,"¹⁷ denmektedir.

Alman belgelerinden, Alman Hükümeti'nin girişimleri ve aldıkları cevapları gün gün izlemek mümkündür. Buna göre 27 Ağustos'taki girişimden sonra 2 Eylül'de, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, Alman yetkililerinden, Bayan Helene'nin Almanya'ya gönderilmesini ister. Helene, kocasının akıbeti konusunda kesin bilgi almadan, İstanbul'u terk etmeyeceğini bildirir. Aynı tarihte Alman Büyükelçilik görevlilerinin yaptığı bir başka girişim cevapsız kalır.

Osmanlı Hükümeti, Almanlara, Dr. Rupen'in ölümü ve katillerinin akıbeti konusundaki ilk ayrıntılı bilgiyi 11 Eylül tarihinde verir. Mordtmann, Aziz Bey adlı bir görevlinin kendisine Çankırı'dan gelen ve Dr. Rupen'in öldürülmüş olduğunu bildiren uzun bir telgraf okuduğunu aktarır. Mordtmann, 12 Eylül'de bu telgrafın yazılı olarak kendilerine iletilmesini ister. Fakat başarılı olamaz. Sadece bazı cümlelerin kopya edilmesine izin verilebileceği bildirilir.

Alman Büyükelçiliği ile Osmanlı Hükümeti arasında aracılık görevi yapan Büyükelçilik görevlisi Haig Etkesenyanyan, 14 Eylül tarihinde Aziz Bey'den bir başka haber getirir. Buna göre, Aziz Bey, kendisine zorluk çıkartıldığını söyleyerek artık bilgi vermek istemediğini aktarmaktadır. Mordtmann, Haigh E.'den, Dr. Rupen'in akıbeti konusunda mutlaka bilgi getirmesini ister. Nihayet 16 Eylül'de Haigh E., Osmanlı makamları tarafından yazılmış bir not getirir. Alman arşivinde, Osmanlıca olarak mevcut bulunan bu ilgili notta, "13 Ağustos 331 tarihinde

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/275, Dahiliye Nazırı Talat'tan 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Çankırı Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Ayaş'a gitmek üzere Kengiri'dan yola çıkarılmış Kalecik'in Böyrek[?] karyesinden Hacı Ali oğlu Alo ve on bir refiki tarafından katledilmiştir. Tüney karyesi kurbunda Sapalı dereye muvâssalatlarında" denmektedir. Ayrıca, "Canilerden el-yevm dört kişi derdest edilmiştir. Takibat ber-devamdır" notu düşülmüştür.¹⁸

Bu bilgi aynı gün bayan Helene Çilingiryan'a aktarılır ve böylece yurt dışına çıkmaya ikna edilir. Helene aynı gün yanına çocuklarını alarak Almanya'ya doğru yola çıkar.¹⁹ Anlaşılan bayan Helene'nin İstanbul'da bulunması ve kocasının akıbeti hakkında sürekli soruşturmada bulunması hem Alman hem de Türk makamlarının hoşuna gitmemektedir.

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın ölüm haberinin İstanbul'a 30 Ağustos tarihinde ulaştığını tahmin edebiliriz. Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath, Helene Çilingiryan'a yazdığı bir notta, "Çankırı Mutasarrıfı'nın yolladığı [ve] bu haberin verildiği telgraf 30 Ağustos tarihlidir" demektedir.²⁰ Cinayet haberinin hemen ardından, Çankırı'da soruşturmanın başlatılmış olması nedeniyle, ölüm haberinin İstanbul'a daha önceki bir tarihte [26-29 Ağustos arası] gelmiş olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir ama bu konuda elimizde bir bilgi yoktur.

Cinayet haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra, Çankırı'ya çekilen ilk telgraf 31 Ağustos 1915 tarihlidir. Talat Paşa tarafından çekilen bu telgrafta "Çankırı'dan sevk edildikleri sırada Hacı Ali Oğlu ve on bir refiki tarafından katl edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refikinin hangi vilâyet arâzisi dâhilinde ta'arruza uğradıklarının iş'arı [bildirilmesi] ve cânilerin behemehâl [hemen] ta'kîb ve derdestleri [takip edilip yakalanmaları] ile inbâsı [haber verilmesi]" istenmektedir.²¹

18 PA-AA/Bo.Kon. Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles'den İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 17 Eylül 1915'te yollanan rapora Moröt-mann tarafından eklenen not.

19 A.g.e.

20 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, İstanbul Alman Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath'dan Helene Marianne Tschilinguirian'a [Çilingiryan] 23 Eylül 1915 tarihli mektup.

21 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/338, Dahiliye Nazırı Talat'tan 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Talat'ın Çankırı'ya ardı ardına telgraflar çekmesinin, Almanya'nın olayı en üst diplomatik düzeyde, yakından takip ediyor olması ile doğrudan alakalı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim Alman Büyükelçi Wangenheim, Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihinde yazdığı raporda, Dr. Rupen Sevag'ın akıbeti hakkında Osmanlı Hükümeti yetkilileri nezdinde "defalarca girişimde" bulduklarını ve ancak aradan günler geçtikten sonra bir bilgi alabildiklerini bildirmektedir. Wangenheim ayrıca, "Dr. Çilingiryan'ın maktul olduğu saldırının Komite'nin [İttihat ve Terakki'nin] liderleri tarafından düzenleme ve eğer [hükümet yetkililerince] desteklenmemiş olsa bile, göz yumulması sonucu yapılma ihtimalinin oldukça yüksek" olduğunu söyler. Ama Wangenheim İttihat ve Terakki yöneticilerinin suç ortaklığını gösterecek herhangi bir kanıt bulmanın imkânsız olduğunu ve katillere karşı açılan davanın bu konuya açıklık getirmesinin beklenemeyeceğini bildirmektedir.²²

Dr. Rupen Sevag'ın hanımı Helene, Lozan'a geri döndükten sonra, 5 Kasım 1915 tarihinde, Alman makamları üzerinden Osmanlı Hükümeti'nden şikâyetçi olur; suçluların asılması ve tazminat talebinde bulunur: "Türk Hükümeti tutuklularının güvenliğini sağlamakla yükümlüdür ve yetersiz koruma vererek kendisini saldırıdan sorumlu duruma sokmuştur. Bu nedenle Türk Hükümeti'ni Dr. Çilingiryan'ın öldürülmesine yardımcı olmakla suçluyorum ve en azından beş yüz bin frank tazminat istiyorum. Eğer bu miktar altın olarak hemen gönüllü biçimde ödenmez ise mahkeme açmak zorunda kalacağım, çünkü bu suçlular yüzünden her türlü imkândan mahrum duruma düşmüş bulunuyorum... Ayrıca on iki kişilik tüm çetenin, [benim yerime] Alman Büyükelçiliği'nin şahitliğinde asılmalarını talep ediyorum."²³

Büyükelçiliğin bu isteğe 26 Kasım tarihinde verdiği cevap oldukça soğuktur. Bayan Helene'ye, Türk hükümeti nezdinde-

22 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihli rapor.

23 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 98, Helene Maria Anna Tschilinguirian-Apell'den İstanbul Almanya Büyükelçiliği'ne, 5 Kasım 1915 tarihli mektup.

ki hem katillerin Alman memurlarının şahitliğinde asılmaları hem de tazminat isteyen girişimlerinin bir sonuç vermeyeceği bildirilir. Ayrıca diğer zorluklar yanında, Dr. Rupen Sevağ'ın Türk vatandaşı olduğu ve bayan Helene'nin onunla evlenmek suretiyle Almanya tarafından korunma hakkını kaybettiği de söylenir. Alman yetkililer, bayan Helene'ye, resmî yardım yapmayacaklarını açıkça bildirirken, isterse özel kanallardan hakkını arayabileceğini söylerler ama bunun pratikte hiçbir anlamı olmayacağını eklemeyi unutmazlar.²⁴

Almanya'nın Dr. Rupen konusunda herhangi bir resmî girişimde bulunmayacağını bildiriyor olması önemlidir. Böylece Helene'nin niçin ısrarla yurt dışına çıkarılmak istenmiş olduğu da anlaşılır olmaktadır. Ne Alman ne de Osmanlı Hükümet yetkilileri bu konuda daha fazla rahatsız edilmek istenmekte, olayın üstünü kapatmayı arzulamaktadırlar.

Alman yetkililerinin bu ilgisiz tavrı Helene'yi çok üzer. Almanya'nın, kocasının de dahil, işlenen cinayetlere karşı bu denli duyarsız kalmasının öfkesiyle, deyim yerindeyse ileriki yıllarda bir gerçeklik halini alacak şu bedduada bulunur: "Aşağıdaki dileğimi en derin hürmetlerimle bildiririm: Allahınızı severseniz Türk makamları nezdinde tekrar en enerjik adımları atarak bu korkunç suçlamaların yalan olduğuna müdahale ediniz. Kesin bir emirle kurtarabilecek ne varsa, kurtarmaya çalışınız. Eğer elinde bulunan boyun eğilemez imkânları kullanmazsa, suçsuz kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların göklere yükselen kanı, Almanya'ya bir lanet olarak dönecektir (bir beddua olarak sinecektir)."²⁵

24 A.g.e.

25 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Helene Tschilinguirian'dan, İstanbul Alman Büyükelçiliğine 27 Ekim 1915 tarihli mektup. Bayan Çilingiryan'ın "korkunç suçlamalar"dan neyi kastettiğini anlamak biraz zor. Metnin Almancası:

"Folgende Bitte gestatte ich mir ganz ergebenst vorzutragen: Beweisen Sie um Gottes Willen durch nochmaliges allerenergischstes Einschreiten bei der türkischen Behörde, die Unwahrheit dieser furchtbaren Anschuldigung. Retten Sie durch definitiven Befehl, was noch zu retten ist. Das Blut der Unschuldigen, Frauen, Kinder, Kranke und Greise schreit zum Himmel, der Deutschland mit einem Fluche treffen könnte, wenn es nicht alles tut was in seinen eisernen Kräften steht."

Helene bu çağrısına da cevap alamayınca, Almanya ile her türlü bağlarını koparıp Lozan'daki Ermeni Bürosu'ndan Ermeni vatandaşlığını alacak ve 28 Aralık 1967 tarihinde vefat edecektir. Helene'nin öfkesi öylesine büyüktür ki, çocuklarına tek kelime Almanca öğretmeyecektir.²⁶

Cinayetin kısa hikâyesi ve katillerin yakalanması

Rupen Sevag'ın nasıl öldürüldüğüne ilişkin bilgiler Ermeni ve Osmanlı kaynaklarında mevcuttur ve bu bilgiler birbirleriyle örtüşmektedir. Ermeni kaynaklarındaki bilgiler, Çankırı'da Dr. Rupen'in yanında bulunan arkadaşlarına aittir. Bu anılardan aşağıdaki bilgilere ulaşmak mümkündür.²⁷

Dr. Rupen, doktor olduğu için kısa sürede Çankırı'da aranan bir kişi olmuştur. 28 Temmuz 1915 tarihli mektubunda yazdığı gibi, "sabahtan akşama kadar hastaların arkasından koşmakta"dır. Baktığı hastalardan bir genç kız kendisine âşık olmuştur.

Kızın babası, daha sonra öldürülmesinde de önemli rol oynayacak, arabacılık yapan İsmail isimli bir kişidir. İsmail, Çankırı arabacılarının başıdır ve oldukça etkin birisidir. Bir gün Dr. Rupen Sevag'a, kendisinin de diğerleri ile birlikte sürgün edilerek öldürüleceğini, ona yardımcı olmak istediğini söyler. Müslüman olmasını ve kızıyla evlenmesini önerir. Dr. Rupen Sevag evli olduğunu, bunu yapamayacağını söyler. Arabacı İsmail bunun önemli olmadığını söyler ve düşünmesini ister. Bu önerinin yapılmasından dört gün önce, Ankara yakınların-

26 Bayan Schamiram ile 2009 Ocak ayında, Nice şehrinde tanışma mutluluğuna sahip oldum. Ben Fransızca, kendisi de Almanca ve İngilizce bilemediği için tercüman aracılığıyla kendisiyle kısa da olsa konuşma imkânım oldu. Oğlu Levon da 2005 yılında vefat etmiştir. Ailenin kızı Schamiram bu satırların yazıldığı sırada hâlâ hayattadır. Helene ve oğlunun ölüm tarihleri için bkz. Rafi Kantian, a.g.e., s. 48.

27 Bilgiler şu iki eserden alınmıştır; Teotig, *Huşartsan, 11 Nisan Anıtı*, a.g.e., Edebi Bölüm, Mikayel Şamdancıyan'ın aktardıkları, s. 113-121; Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Koltotası*, Bölüm 14 (Türkçe teksir metin), "Çankırı'daki Sürgünlerin Son Günleri"; Sarkis Kılıççıyan, "İhtiyarın Anlatıkları", *Çagadamard* [Ermenice günlük gazete], 22 Mayıs 1919.

da 2.000'den fazla Ermeni öldürülmüştür. Fakat Dr. Rupen bu öneriyi geri çevirir.²⁸

"Nihayet 13-26 Ağustos 1915 Perşembe sabahı beş kişi iki arabayla yola çıkarıldılar, atlı bir jandarma ve bir polis onlara eşlik ediyordu. Mutasarrıf vekili büyük iyi niyet göstermiş, Sevag'ın Ayaş'a sağ salim varması için elinden geleni yapmıştı. Sevag'ın arabacısı da mutasarrıf vekilinin arabacısıydı. O gün tesadüfen Çankırı'ya gelmişti. Sahibi, Sevag'ı ona teslim etti ve onun güvenliğine göz kulak olmasını emretti..."

Aynı akşam saat 12.00'de öldürüldükleri haberi telefonla Çankırı'ya vardı. Yerel askerlerin kumandanı Nurettin ve İttihat sorumlu sekreteri Oğuz bu haberi kahkahalarla karşıladılar. Akşam, mutasarrıf vekili arkadaşlarının katliamını duyarak son derece telaşlandı. Nurettin'i yanına çağırdı ve ağır şüpheler bildirdi."²⁹

"Zavallı beş arkadaşımızı sağ salim Ankaraya ulaştırmaya çocuklarının üstüne yemin eden mütasarrıf vekili ve Kastamonu vilâyeti askeri inzibat komutanı, ata binerek, beraberlerinde birkaç sorgu hakimi ve polislerle, cinayet mahalli olan Tünaya doğru yola çıkarlar. Orada zavallı beş kurbanın cesedini suya atılmış olarak tanınmaz bir vaziyette bulurlar... Onların cesetlerini gömdürüp katilleri ele geçirirler, sonra katilleri polis memuru ve askeri inzibat eriyle beraber divanı harpte yargılanmak üzere Ankarada hapsederler. Mahkemede, 4 Kürt açık bir şekilde, cinayeti Çankırıdaki İttihad komitesinin emriyle ve tavsiyesiyle kendilerinin işlediğini beyan ettiler... öyle ki kendileriyle beraber onların da mahkemeye çekilmeleri gerektiğini söylediler."³⁰

28 Çankırı'ya sürülen entelektüellerden biri olan Püzant Keçyan İstanbul'da yayımlanan *Püzantiyon* gazetesinin başyazarıydı ve sürgünden sağ salim geri döndü. Keçyan, 1922 yılında Teotig'in Almanak'ında yazdığı bir yazıda Arabacı İsmail için "Çankırının arabacı başısı küçük köyün büyük ağası idi" ifadesini kullandı. Bilgi için bkz. Püzant Keçyan, "Sürgün Günlerinden Bir Bölüm", Teotig, *Herkesin Almanakı*, İstanbul, 1922, s. 41 [Bu bilgiyi bana aktaran Hovhannes Çilingiryan'a teşekkür ederim - T.A.]

29 Teotig, *Huşartsan, 11 Nisan Anıtı*, a.g.e., Edebi Bölüm, Mikayel Şamdancıyan'ın aktardıkları, s. 118.

30 Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, a.g.e.

Osmanlı belgelerinde de katillerin kimlikleri, yakalanmalarını ve açılan soruşturmanın seyrine ilişkin bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bu konuda en ayrıntılı bilgiyi, Ankara Vali Vekili tarafından 6 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne "mahremane" başlığı ile yollanan uzun rapordan edinmek mümkündür. Buna göre olayla ilgili haklarında soruşturma açılan kişilerin toplam sayısı 19 olarak verilmektedir. Bunlardan 9'u, Dr. Rupen Sevag ve arkadaşlarını öldürmenin ötesinde 6 başka Hıristiyan vatandaşı öldürmekle de suçlanmaktadırlar. Valilik, 2 Eylül 1915 tarihi itibarıyla, söz konusu 9 kişiden 5 kişinin tutuklu, aralarında Kürt Alo'nun da bulunduğu diğer 4 kişinin firarda olduğunu bildirmektedir. Haklarında tutuksuz olarak soruşturma yürütülen diğer 10 kişi ise öldürülenlerin mallarına ve paralarına el koymakla suçlanmaktadırlar. Vali Vekili'nin aktardığına göre, Dr. Rupen Sevag ve arkadaşlarına eşlik eden biri polis diğeri jandarma 2 kişi de, 28 Kasım ve 1 Aralık 1915 tarihleri itibarıyla tutuklanmıştır.

Valilik, 5. Kolordu Kumandanlığı'ndan gelen, Ankara Divanı Harb-i Örfi tarafından zanlılar hakkında hazırlanmış 31 Ocak 1916 tarihli soruşturma dosyasını yollamaktadır. İlgili dosyada Divan-ı Harb-i Örfi bu kişilerin nerede, hangi mahkemede yargılanacakları konusunda karar verilmesini istemektedir. Ankara Valiliği bu konuda kendi görüşünü de bildirmektedir. Buna göre Valilik, her ne kadar Ermenilerin sürgün ve göçleri sırasında meydana gelen bu tür suçlara ilişkin olarak, her bir bölge için oluşturulmuş komisyonların sorumlu olması gerektiğini düşünmekte ise de Kastamonu vilâyeti "sevik bölgesi" sayılmadığı için orada böyle bir soruşturma komisyonu mevcut olmaması nedeniyle, bu konuda takdir yetkisinin Kastamonu Valiliği'ne bırakılması gerektiği görüşündedir. Bu çerçevede Bakanlıkça dosyanın oraya gönderilerek, kararın orası tarafından verilmesinin uygun görülmesini önermektedir. Valilik ayrıca, soruşturma kapsamında tutuklu kişiler olması nedeniyle konu hakkındaki kararın bir an önce alınmasını istemektedir.³¹

31 BOA/DH.EUM.2. Şube, 26/20, Ankara Vali Vekili'nden, Dahiliye Nezaret-i

Nitekim Dahiliye Nezareti, Ankara Valiliği'nin isteği doğrultusunda ilgili soruşturma evrakını, 20 Şubat 1916 tarihinde "mahrem tahrirat" notu ile Kastamonu Vilâyeti'ne iletilmiş ve konu hakkında bir karar verilip, sonucun Ankara Vilâyeti'ne iletilmesini istemiştir.³² Bu evraktaki 20 Şubat 1916 [eski tarihle 7 Şubat 1331] aşağıda göstereceğimiz gibi konumuz açısından çok önemli bir tarihtir.

Bu yazışmaların nasıl sonuçlandığı konusunda elimizde herhangi bir başka belge bulunmamaktadır. Fakat cinayet Ankara sınırları içinde işlenmesine rağmen, davanın burada görülmemiş olması önemlidir. Bunun nedeni göreceğimiz gibi Talat Paşa'nın Ankara'daki bu soruşturmaya doğrudan müdahale etmiş olmasıdır. Aşağıda aktaracağım Talat Paşa'ya ait, yukarıdaki yazışmalardan 4 ay sonra çekilen telgraflardan da anlayacağımız gibi, dava ile ilgili dosyalar Dahiliye Nezareti koridorlarında, vilâyetler arası yazışmalarda "kaybolmuştur". Sanıklar hakkında yapılanlar, soruşturma evrakı tanzim edilmesi aşamasında kalmış ve herhangi bir dava açılmamıştır.

1919-1922 Divan-ı Harb-i Örfi yargılanmaları ve Cemal Oğuz davası

Dr. Rupen Sevag'ın katilleri ve akıbetleri hakkında ayrıntılı bilgiler, İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan ve 1919-1921 yılları arasında faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfiler'de görülen çeşitli yargılamalar sırasında açığa çıkacaktır. Buna göre cinayetler, İttihat ve Terakki Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz, Jandarmanın Kumandanı Nurettin ve diğer bazı yöneticilerin organizasyonu ile işlenmiştir. Katiller, Çilingiryan ve arkadaşlarını sağ salım Ayaş'a ulaştırma konusunda "namus sözü" vermiş Çankırı Mutasarrıf Vekili İzzet Bey'in girişimleri ile yakalanmıştır. Ayrıca açığa çıkan bilgilere göre, Ankara'da bir Divan-ı Harb-i

Celilesi'ne, "mahremane" kaydıyla yollanan 24 Kanun-i Sani [1]331 [6 Şubat 1916] tarihli rapor.

32 BOA/DH.EUM. 2. Şube, 26/20, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne "mahrem tahrirat" kaydıyla yollanan 7 Şubat [1]331 [20 Şubat 1916] tarihli rapor.

Örfi kurulmuş, katillerin çeşitli hapis cezalarına çarptırılması istenmiştir ve fakat bu mahkemenin kesin akıbeti belli değildir.

Konu hakkındaki ilk bilgi, Ana Dava olarak adlandırdığımız ve 1919 Nisan'ında başlayan, İttihat ve Terakki yöneticileri davasının iddianamesinde yer alır. İddianamede, 18 numaralı belge olarak tanımlanan Dr. Çilingiryan cinayeti hakkında Cemal Asaf adlı bir Türk'ün ifadesine yer verilir: "Tehcir edilenlerden bazılarının sâbikan [evvelce] Kengiri kâtib-i mesûlü [parti sekreteri] ve hâlâ tüccârdan Cemâl Oğuz Bey'in teşkil eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine [öldürülme şekillerine] dâir Cemâl Asaf Bey'in ifâde-i mazbûtası [zabıtlara geçmiş ifadesi] [tertîb [sıra] 18] cemiyet mümessillerinin [temsilcilerinin] cemiyetin manzûme-yi merkezîyesine [merkezine] muzâf [bağlı] olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdüdür [parçasıdır]."³³ Kâtib-i Mesul Cemal Oğuz da bu cinayetten suçlanarak 3 Nisan 1919'da tutuklanmış ve sonra her nasılsa serbest bırakılmıştır.³⁴

Cemal Oğuz, Divan-ı Örfi'ye yeni başkan olarak atanan Esat Paşa'nın emri ile tekrar tutuklanacak ve dosyası 27 Ekim 1919 tarihinde Kâtib-i Mesuller davası ile birleştirilecektir. Cemal Oğuz hakkındaki en önemli suçlama Dr. Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmesini organize etmektir. Bu nedenle konu, ilgili davanın çeşitli oturumlarında gündeme gelir ve bazı görgü tanıkları olay hakkında ifade verirler.³⁵

Örneğin dosyanın birleştirildiği 27 Ekim tarihli oturumda, Rahip Garabetyan Efendi'nin yazılı ifadesi okunur ve Rahip, Ayaş'a sevk edilen beş kişinin katilinin Cemal Oğuz olduğunu ifade eder.³⁶ 12 Kasım 1919 tarihli oturumda Eczacı Krikor

33 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum, s. 7, sol sütun.

34 V. N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2009, Dadrian tarafından yazılan önsöz.

35 Bu ifadeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dadrian, Akçam, a.g.e., Taner Akçam tarafından yazılan, Kâtib-i Mesuller Davası'nın oturumları hakkında bilgi verilen bölümler.

36 *Af*, 28 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

Efendi şahit olarak dinlenir ve ifadesinde, "O sırada mutasarrıf vekili İzzet Bey idi" diyerek İzzet Bey'in, Çilingiryan ve diğer cinayetlerden duyduğu büyük üzüntüyü hatta bir Ermeni arkadaşına olaydan bahsederken "hüngür hüngür" ağladığını aktarır. Bir başka şahit Altunyan da benzer ifadeler verir.³⁷ 22 Kasım 1919 tarihli oturumda ifade veren Mimar Simon Efendi, "Tüney karakolu civarında beş Ermeni katl edildiği zaman bendeniz Kengiri'da idim. Hükümet bu mesele hakkında tahkikâtda bulundu. İşitdiğime göre bir kişiyi de tevkif etdi" der ve okunan yazılı ifadesinde olaylardan Cemal Oğuz'u sorumlu tutar.³⁸ Simon Efendi'nin verdiği bir başka bilgi çok önemlidir: "Katl edilen bu Beş Ermeni'nin hükümet tarafından mı, çeteler tarafından mı öldürüldüğünü de bilmiyorum... bildiğim şey, vak'adan sonra Jandarma Kumandanı'nın [Nurettin], bu haysiyyet-i hükümete mugâyirdir [aykırıdır] diye bi'z-zât ta'kibâta kalkışmadığıdır."³⁹

Cemal Oğuz, duruşmalarda deli numarası yapmakta, sürekli mahkeme başkanı ile çatışmakta, intihar teşebbüslerinde bulunmaktadır. Sonunda mahkeme heyetini, akli dengesinin yerinde olup olmadığının tespiti için hastaneye havale edilmesi gerektiğine ikna eder ve Merkez Hapishanesi'nin sağlık hizmetlerinin görüldüğü Gümüşsuyu Hastahanesi'ne sevk edilir. Dava dosyası da 29 Kasım 1919 tarihli oturumda sağlık nedenleriyle Kâtib-i Mesuller davasından ayrılır.⁴⁰

27 Ocak 1920'de Cemal Oğuz'un yargılanmasına ayrı bir dava olarak bakılmaya devam edilir⁴¹ ve Dr. Rupen cinayeti 5 Şubat tarihli oturumda yeniden ele alınır. Şahid (Mihâil Ohannes) Efendi ifadesinde şunları söyler: "Arkadaşlardan beş kişi de Ayaş'a sevk olunmuştu. Bunları hâmil olan arabalar Per-

37 *Atf*, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919.

38 *Atf*, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919; Simon Efendi, mahkeme sırasında Cemal Oğuz hakkında daha önce verdiği yazılı ifadeyi değiştirir ve "Bu katl mes'elesinde de Cemal Oğuz Bey'in dahil olup olmadığını bilmiyorum" der. Hâkim bunun üzerine daha önce verdiği ifadeyi okur.

39 *İkdâm*, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919.

40 *Atf*, *Alemdar*, 30 Kânunievvel (Aralık) 1919.

41 *Atf*, 28 Kânunisani (Ocak) 1920.

şembe günü hareket ve Cum'a günü de 'avdet etmişlerdi. Sonra muhafızların bu beş arkadaşımızı yolda eşkiyâya teslim etmiş oldukları şâyi' oldu. Bunun üzerine Mutasarrıf Vekili İzzet Bey mahall-i vak'a'ya giderek tahkikat icrâ etmişti. Bu vak'adan Cemâl Oğuz Bey'le Nüreddin Bey'in memnûn oldukları da şâyi' olmuştu. Bu mes'eleyi müte'akıb iki şakî yakalanmış ve habse tükülmüştü."⁴²

8 Şubat 1920 tarihli oturumda Cemal Oğuz, Çilingiryan cinayetini azmettirmek suçundan hapis cezasına çarptırılır. Karar suretinde, "Firârî Yüzbaşı Nüreddin Bey'le birlikte Kengirî'nin 'Tüney' Karakolu Civârı'nda katl edilen Doktor Çilingiryan ve ma'lûmû'l-esâmî dört refikinin katl ve imhâsını ve tertîb kâtillerden Kürd 'Ali'yi Kengirî'ye celb [gönderme] ile merkûma [adı geçene] ta'lîmât-ı mukteziyye [gerekli talimatları] i'tâ [verme] ve merkûmun delâletiyle [yol göstermesiyle] diğere eşhâs-ı cinâyeti teşkil ve fâ'illere mukâvemet [karşı koyma] ve mûmâna'at [engel] olunmamasını te'mîn ile fi'l-i katl-i mezkûru [adı geçen cinayeti] ibtidâ'en teshil [başından itibaren kolaylaştırma] ve inhâ'en ikmâle [tamamlanmasına] sebep olan efâlde [olayda] fâ'il-i aslilere [asil faillere] bilerek muâvenette [yardımda] bulunmak sûretiyle" ikinci derecede suçlu olduklarına kanaat getirildiği söylenir. Buna istinaden Cemal Oğuz beş sene dört ay, karar sırasında firarda bulunan Nurettin ise altı sene sekiz ay müddetle hapis cezasına çarptırılırlar.⁴³

Cemal Oğuz davası daha sonra Askeri Temyiz Mahkemesi'ne gidecek ve mahkeme 23 Mart 1920 tarihinde Cemal Oğuz'a, Çilingiryan ve arkadaşlarını öldürmek suçundan verilen hapis cezasını bozacaktır. Temyiz Mahkemesi'nin gerekçesi şudur: Ankara'da 1915'te bir Divan-ı Harb-i kurulmuş ve bu Divan-ı Harb-i, Cemal Oğuz da dahil olayın sanıklarını yargılayarak çeşitli hapis cezalarına çarptırmıştır. Dolayısıyla bu davanın yeniden İstanbul'da görülmeye çalışılması hem İstanbul mahkemesinin yetki alanının dışındadır hem de aynı dava hakkında iki defa yargılama yapılamayacağı için kanuna aykırıdır.

⁴² *Alemdar*, 6 Şubat 1920.

⁴³ *Alemdar*, 9 Şubat 1920.

Dava, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'nde 29 Nisan 1920'de yeniden ele alınır. Temyiz Mahkemesi'nin ilgili kararına uymayan mahkeme kendi kararında ısrar eder. Kararda, "Ankara Divan-ı Harb-i Örfi'since cinâyât-ı mebhûsenin [söz konusu cinayetini] fâil-i esasları [asıl suçluları] mülkiye ceza kanunname-yi hümayununun yüzsekseninci ve yüz yetmiş dördüncü maddelerine tevfikân sekizer sene kürek cezasına mahkûm edilmiş" oldukları bilgisi tekrar edilir ama karar suretindeki ifadeyle Divan-ı Harb-i Örfi "gerçi cürm-i mezkûrun [adı geçen cinayetini] fâil-i aslıları [asıl suçluları] 331 [1915] senesinde Ankara Divân-ı Harb-i Örfi'since muhâkeme ve mahkûm edilmişler ise de maznûn-ı mumâileyh [adı geçen sanık] evvela mevzû'-i bahs olmamış [adı geçmemiş] ve divan-ı harb-i mezkûrun ol babdaki kararı [bu konuda adı geçen mahkemenin kararı] da el-yevm [henüz] kesb-i kat'iyet eylememiş[dir] [kesinleşmemiştir]". Mahkeme, daha sonra da "Cemal Oğuz Bey hakkında mahallinde bir gûna dava ikame edilmemiş" olması gerçeğine dayanarak kendi kararında ısrar edecektir.⁴⁴

Karar suretinde yer alan, Ankara Divan-ı Harb-i Örfi'sinde 1331 [1915] yılında davanın görülüp, sanıkların çeşitli hapis cezalarına çarptırıldıkları ifadesi oldukça sorunludur. Yukarıda Ankara Valiliği'ne ve Dahiliye Nezaretine ait daha önce aktardığımız belgelere ve aşağıda aktaracağımız Talat Paşa'nın telgraflarına göre, Ankara'da böyle bir davanın 1331 [1915] yılında görülmüş olması imkânsızdır. Hatırlanacağı üzere, Ankara'da oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfi 1331 [1915] yılında sadece soruşturma dosyası hazırlamıştır. Ankara Valiliği sanıkların nerede ve hangi mahkemede yargılanacaklarına karar verilmesi amacıyla bu soruşturma dosyasını İstanbul'a yollamış; İstanbul Hükümeti de karar verilmesi amacıyla bu dosyayı 7 Şubat 1331 [20 Şubat 1916] tarihinde Kastamonu'ya havale etmiştir.

29 Şubat, 1331'in son günüdür ve 1 Mart ile birlikte yeni bir yıl, 1332 yılı başlamaktadır. Dosyanın Kastamonu'ya yol-

⁴⁴ *Peyam-ı Sabah*, 2 Mayıs 1920.

landığı bu tarihten sonra, 1331 yılından geriye sadece 21 gün kalmaktadır. Bu 21 gün içinde, dosyanın Kastamonu'ya ulaşması mümkün olsa bile, Kastamonu'nun karar vermesi, kararı İstanbul'a bildirmesi ve buna bağlı olarak davanın görülmesi imkânsızdır. Elimizde herhangi bir bilgi olmamasına rağmen, Kastamonu'nun, Ankara Valiliği ve İstanbul Hükümeti'nin isteğinin aksine, davanın Kastamonu'da değil de Ankara'da, Divan-ı Harb-i'de görülmesini istediğini düşünsek bile, bu dosyanın Ankara'ya ulaşması, davanın Ankara'da görülmesi ve sanıkların cezalandırılması mümkün değildir.

Kaldı ki, aşağıda aktaracağımız, Talat Paşa'ya ait 1916 Mayıs-Haziran aylarına ait telgraflardan, Ankara'daki davanın bu yıl içinde bile hâlâ görülmemiş olduğunu anlamak mümkündür. Bu durumda, İstanbul'daki Cemal Oğuz Mahkemesi'nin, Ankara'da görülmüş bir davadan çok, bir soruşturma evrakından yani savcılık tarafından hazırlanmış bir iddianameden söz ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim mahkeme karar suretinde, Ankara'daki davanın akıbetinin meçhul olduğunu söylemektedir ki, bu da Talat Paşa'nın sözünü ettiğimiz telgraflarındaki ifadeleri ile uyusmaktadır.⁴⁵

Şimdi Ankara'daki Divan-ı Harb-i Örfi'de sadece soruşturma evrakı hazırlanan davanın niçin görülmediği ve gerek davanın gerek Kürt Alo çetesi mensuplarının akıbetinin niçin meçhul kaldığı sorusuna cevap vermemiz gerekiyor.

Talat Paşa müdahale ediyor

Soruların cevabı Başbakanlık Arşivi'ndeki bir dizi belgede yatmaktadır. Bu belgelere göre, Talat Paşa, yerel yöneticilerin gayretleriyle tutuklanmış ve hukuk sisteminin çarklarına takılmış

45 "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, (a.g.e.) adlı eserimde, Doktor Çilingiryan olayına ilişkin çalışmam sırasında, yukarıda aktardığım Ankara Valiliği'ne ait BOA/DH.EUM. 2. Şube, 26/20 numaralı evrak elimde yoktu. Bu nedenle, İstanbul yargılanmaları sırasındaki ifadeye bağlı kalarak, Ankara'da davanın görülmüş ve karara bağlanmış olduğu bilgisini esas aldım. Söz konusu kitabın ileriki baskılarında bu bilgi düzeltilenektir.

katilleri kurtarmak için yoğun bir çaba içine girmiştir. Davaya doğrudan müdahale etmiş, soruşturmaları durdurmuş ve katil oldukları soruşturma evrakı ile de sabit olan Kürt Alo çetesi mensuplarını hapisten çıkartmıştır.

Talat Paşa'nın bu tutumunu açığa çıkartan dört adet telgraf mevcuttur. Bunlardan birincisi, 13 Mayıs 1916 tarihinde "mahrem" notuyla Ankara'ya yollanmıştır. Doğrudan Talat Paşa tarafından yollanan telgrafta, "İrtikâb etdikleri cerâimden [işledikleri cinayetlerden] dolayı mahkûm veya mevkuf [tutuklu] bulunan eşhâsdan orduda hizmet arzusunda bulunanların orduda görecekleri hidemâta [hizmete] göre bi'l-âhare haklarındaki ta'kibât-ı adliye [adli soruşturma] afv [adli af] veya te'cil edilmek [ertelenmek] üzere tahliye olunabilecekleri kanûn-ı mahsûs [özel kanun] iktizâsından [gereği] bulunduğu" söylenerek, Ankara'da "divân-ı harbinde mevkuf [tutuklu] olan mezkûr eşhâsın [adı geçenlerin] birer ikişer orduya sevki için usûl dâiresinde Adliye Nezâretiyle muhâbere icrâ ve muâmelesinin ikmâli münâsib görülmüşdür"⁴⁶ denir. Yani Ankara Vilâyeti'ne, Adalet Bakanlığı ile ilişkiye geçerek, hapishanedeki suçluları serbest bırakmaları emri verilmektedir.

Elimizdeki diğer belgelerden, Talat Paşa'nın bu telgrafta özel olarak affını istediği kişilerin, Kürt Alo çetesi mensupları olduğunu anlıyoruz. 1914 sonbaharında geçici kanunla hapishanelerin boşaltulmasından bir buçuk yıl sonra, yine bu kanun hatırlatılarak, Ankara Hapishanesi'ndeki cinayet suçlularının serbest bırakılmak istenmesi son derece önemlidir.

Konuya ilişkin ikinci telgraf 5 Haziran 1916 tarihlidir. Bu telgrafta Talat Paşa, "Ankara Tevkifhânesinden Nallıhanlı Mehmed Ali imzâsıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmîsine çekilen 18 Mayıs sene 332 [31 Mayıs 1916] tarihli telgrafnâme kopyasının mütâla'asıyla (...?) hakkındaki 26 ve 30 Nisan sene 332 [9 ve 13 Mayıs 1916] ve 788 ve 832 numaralı tahrîrât- lar mûndericâtına [resmî yazıların içerigine] göre muktezî [lü-

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/301, Dahiliye Nazırı Talat'tan 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

zumlu] muâmelenin tesrî-i îfâsı [hızlandırılması] ve netîcenin inbâsı[nı] [haber verilmesini]" ister.⁴⁷

Belgeden anlaşılan şudur; Talat Paşa'nın 13 Mayıs 1916 tarihli "mahrem" telgrafına rağmen, muhtemelen Adalet Bakanlığı ile yazışmalar uzadığı için, söz konusu kişiler henüz tahliye edilememiştir. Bunun üzerine tutuklu sanıklardan Ali, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne 31 Mayıs'ta telgraf çekmiş; Talat Paşa bu telgrafi okumuş ve 5 Haziran'da yukarıdaki cevabı yollamıştır. Talat Paşa, çete mensupları hakkında yukarıda da aktarılan 13 Mayıs 1916 tarihli telgraf emrine göre işlem yapılmasını istemektedir.

Konuya ilişkin üçüncü telgraf, iki-üç gün sonra, 7/8 Haziran 1916 tarihinde, "mahrem" kaydıyla gönderilmiştir. Bu telgrafın, tutuklu sanıkların serbest bırakılmaları konusunda, hukuk çarkının işlemeye başlaması nedeniyle bazı engellerin çıktığını anlıyoruz. Telgraf aynen şöyledir: "Mevzu' bahis eşhâs-ı mevkufenin haklarında Divan-ı Harb-i Örfilerce bir karar verilmedikçe afları cihetine gidilmek mümkün olamayacağı gibi esbâb-ı siyasiyeyi hâiz olan bu meselede bilâ-kayd ve şart [şartsız] afv istihsâli [üretmek] münâsib değildir. Şu kadar ki bu gibilerin devam-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cîl-i ta'kîbât [soruşturmaya ertelemek] kararı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."⁴⁸

Bu telgraf, Talat'ın, hukukun ortaya çıkarttığı engelleri aşarak, katilleri nasıl serbest bıraktığının açık bir göstergesidir. Telgrafa göre, sanıkların af edilebilmeleri için kanunen cezalarının kesinleşmiş olması gerekmektedir. Fakat yukarıda da gösterdiğimiz gibi, dava henüz soruşturma aşamasındadır ve herhangi bir kesinleşmiş karar da söz konusu değildir. Dolayısıyla af kanunen mümkün değildir. Ayrıca meselenin almuş olduğu siyasi boyut nedeniyle de (burada Talat Paşa, dolaylı olarak, Almanya'nın davaya yönelik ilgisi ve baskısından söz etmekte-

47 BOA/ŞFR.DR., nr. 64/214, Dahiliye Nazırı Talat'tan 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

48 BOA/DH ŞFR., nr. 64/257, Dahiliye Nazırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

dir) af uygun bir çözüm yolu da değildir. Ama Talat Paşa, katillerin tutukluluklarının devam etmesini istemediğini, onların serbest bırakılmaları gerektiğini de çok açık olarak söylemektedir. Muhtemelen Kürt Alo ve arkadaşları tarafından tehdit edildiğinden, davanın açılıp, sonuçlanmasını beklemek işine gelmemektedir. Önerdiği, sanıklar hakkındaki soruşturmanın durdurulması ve tutukluların hemen serbest bırakılmasıdır.

Elimizdeki dördüncü telgraf, Kürt Alo ve arkadaşlarının ileriki yıllarda neler yaptıklarına ilişkindir. 1918 yılına ait bir telgraftan ilgili şahısların Hükümet'ten yardım istemeye devam ettiklerini ve Osmanlı Hükümeti'nin de kendilerine gerekli yardımı yapma kararı vermiş olduğunu anlıyoruz. Dahiliye Nezareti'nden, Ankara Vilâyeti'ne, 8 Temmuz 1918 tarihinde "gayet müstaceldir [aceledir]" notu ile yollanan bir telgrafta, "Şakî Kürd Alo ile Karasülük'ün mesela Suriye cephesinde istihdâm edilmek şartıyla kabul-i istimânları [himaye başvuru]nı muvâfıktır" denmektedir.⁴⁹

Eldeki belgeler, hukukun ağına takılan katillerin doğrudan Hükümet'in girişimleriyle korunduğunu ve serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Dr. Rupen ve arkadaşlarını öldürmekten haklarında soruşturma evrakı hazırlanmış ve yargılanması istenen kişileri serbest bırakan bir Hükümet'in, Ermenilere yönelik imha siyaseti izleyip izlemediği sorusunun cevabı, bu nedenle, kendiliğinden verilmiş sayılmalıdır.

Sonsöz ya da bir başka tez

Diğer Ermeni entelektüeller ile kıyaslandığında, Rupen Sevag Çilingiryan ve cinayeti hakkında Osmanlı ve Alman arşivlerinde oldukça fazla bilgi mevcuttur. Bunun nedeni, gördüğümüz gibi, Dr. Rupen'in karısının Alman olması ve Alman otoritelerine kocasının akıbeti hakkında bilgi alabilmek için süre-

49 Telgraf, Ankara Valiliği'nin 27 Haziran 1918 tarihli bir sorusuna cevaben yollanmaktadır ve düşülen kenar notta "11 Temmuz 1918 tarihinde tekrar edildi" denmektedir. BOA/ŞFR.DR., nr., 89/39, Coded telegram from Interior Ministry to province of Ankara dated 8 June 1918.

li baskı yapmasıdır. Bu ısrar karşısında Almanya'nın, Osmanlı makamları nezdinde girişimlerde bulunması, Dr. Rupen cinayetinin bilinir olmasını sağlamıştır. Eğer ailesinin ve dolayısıyla Almanya'nın ısrarı olmasaydı, Dr. Rupen'in öldürülmesine ilişkin Osmanlı veya Alman belgelerinde herhangi bir kayıt bulmak mümkün olmayacaktı. Hatta iddia edilebilir ki, eldeki tek bilgi Kastamonu Valiliği'ne ait, 31 Ağustos 1915 tarihinde İstanbul'a yollanan, Dr. Rupen'in "affedildiği" ve "serbest bırakıldığı" bilgisi olacaktı. Bu yargıya varmamızın sebebi, öldürülen diğer Ermeni entelektüelleri hakkında, Osmanlı arşivindeki mevcut bilgilerdir.

24 Nisan 1915 ve sonrasında tutuklanan, Çankırı ve Ayaş'a sürülen Ermeni entelektüel sayısı 180 civarındadır. Bunlardan 150'ye yakını öldürülmüş, ancak 30 kadarı hayatta kalmıştır. Halbuki bu entelektüellerin akıbetlerine ilişkin eldeki Osmanlı belgeleri incelendiğinde son derece ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerdeki bilgiler, Ermeni entelektüellerinin büyük kısmının ya serbest bırakıldığı ya yargılanıp beraat ettikleri veya kaçtıkları biçimindedir. Nitekim Osmanlı Arşivleri Genel Müdürü sayın Yusuf Sarımay da konu hakkında yazdığı bir makalede bu iddiada bulunacaktır.⁵⁰

Osmanlı arşivlerindeki Ermeni entelektüelleri hakkında tutulan kayıtlardan yola çıkılarak ileri sürülen bu iddia, Osmanlı makamlarının bu kayıtları belli bir sistematığe bağlı olarak tuttukları şüphesini akla getirmektedir. Ermeni entelektüellerinin akıbetleri konusunda, başta Ermeni olmak üzere eldeki diğer kaynakların sistemli taranması ve bunların Osmanlı belgeleri ile kıyaslanması, Osmanlı hükümetinin kayıt tutmada ne tür bir politika izlemiş olduğunu bize gösterecektir. Bu konu ileriki bir çalışmada ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Şimdilik şu iddia edilebilir ki, Dr. Rupen Sevag olayı bu konuda bir istisna teşkil etmektedir ve önemi de buradan kaynaklanmaktadır.

⁵⁰ Yusuf Sarımay, "What Happened on April 24, 1915?: The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of the Armenian Committee Members in Istanbul", *International Journal Of Turkish Studies*, c. 14 nos. 1-2 Sonbahar (2008), s. 75-103.